

УДК 930.2(477)"18/19"(045)

ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ ОЧИМА ЖІНОК: АНАЛІЗ НАРАТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

А. С. Кухлев

Резюме: В статті розглядаються матеріали особового походження (подорожні записки, спогади, щоденники), створені жінками. Автор з'ясовує особливості цих творів, їхні інформативні можливості з огляду на вивчення історії Півдня України ХІХ – початку ХХ ст. Спогадам, запискам, щоденникам, чие авторство належить жіноцтву, притаманні детальний опис умов повсякденного життя, побуту, цікавих зустрічей, що траплялися на шляху, пам'яток архітектури та мистецтва. Наративні джерела, створені жінками, вирізняються своїм вишуканим почерком, спостережливістю, містять багатий матеріал з історії краю, а їхні авторки були людьми освіченими, мали неабиякий літературний хист. Разом із тим ці матеріали не позбавлені суб'єктивності, отже вимагають детального джерелознавчого аналізу.

Ключові слова: спогади, подорожні записки, жінки, Південна Україна.

Серед розмаїття історичних джерел на окрему увагу заслуговують матеріали особового походження, до яких відносяться мандрівні записки, мемуари, спогади, приватне листування, щоденники. Останнім часом спостерігається зростання інтересу дослідників до наративних документів, присвячених розвитку окремих куточків нашої держави. Поза увагою не залишився й такий крупний регіон як Південь України, який є цікавим та важливим з огляду на свою політичну, соціально-економічну, культурну та релігійну історію.

Джерела особового походження, зокрема спогади та подорожні записки, здатні передати живу тканину повсякденності, дух, атмосферу епохи. Вони можуть бути використані досить ефективно, відобразивши, якою мірою те, що описується в них, є типовим для даного суспільства і часу, або, навпаки, є рідкісним або навіть винятковим, унікальним. Ці джерела служать способом соціальної ідентифікації людей і позначення реальних проблем, які стояли перед ними.

Відомо, що в якості джерел з історії Південної України матеріали особового походження вже достатньо тривалий час привертають увагу науковців. Але разом із тим поза увагою дослідників залишилося питання вивчення гендерного аспекту стосовно авторства наративних джерел.

Метою даної розвідки є аналіз наративних матеріалів, створення яких належить жінкам, чії подорожні записки, спогади, мемуари та щоденники висвітлюють історію Південної України ХІХ – початку ХХ ст.

Зауважимо, що інформативні можливості кожного з таких джерел, як і стиль їхнього написання, різняться. Разом із тим, майже всім запискам та спогадам, створених жінками, була притаманна деяка схожість. Зокрема жінки більше зупинялися на описі побутових речей, фактів із повсякденного життя, будь-то умови проживання, одяг, харчування або ціни на ринку. Окрім того авторки дуже полюбили описувати зустрічі з впливовими та знатними людьми, особливо з чоловіками, цінували шанобливе та уважне ставлення до себе під час поїздки, що, звичайно, знайшло своє відображення на сторінках їхніх творів.

Розглядаючи проблему авторства спогадів та записок, неважко дійти висновку, що переважна більшість жінок, хто залишив письмові свідчення, були представницями вищого світу тогочасного суспільства, доволі освіченими, культурними людьми, які при цьому мали неабиякий літературний талант, щоб писати твори не лише для власного задоволення, а й з надією на їхню публікацію для нащадків у майбутньому. Чимало авторок професійно займалися літературою, і це помітно позначилося на якості мемуарів, записок та щоденників.

Так, до еліти російського суспільства першої половини XIX ст. належала Олімпіада Петрівна Шишкіна (1791-1854). По закінченні Смольного інституту вона потрапила до царського двору і була фрейліною Єлизавети Олексіївни, дружини імператора Олександра I.

Втім, сучасникам О.П. Шишкіна запам'яталася як письменниця, чий літературний талант був гідно оцінений критиками. Вона була авторкою двох історичних творів – «Князь Скопин-Шуйский, или Россия в начале XVII столетия» (1835 р.) та «Прокопий Ляпунов, или Междуцарствие в России» (1845 р.) [1].

«Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году» вийшли в світ у двох частинах у Санкт-Петербурзі в 1848 р. без зазначення прізвища авторки. У 1845 р. О.П. Шишкіна здійснила подорож по Росії, що тривала чотири місяці, під час якої вона відвідала великі міста Південної України, звідки поїхала до Криму [2].

О.П. Шишкіна нарікає, що про Росію частіше пишуть іноземці, причому не завжди правдиво, а з усіх її регіонів найбільше описаний Крим. Отже, зауважує письменниця: «...если мои рассказы хоть двух, трех человек заставят пожелать короче узнать отечество, распространяя к нему уважение, я буду вполне награждена за труды мои...» [3].

Першим містом Північного Причорномор'я, яке відвідала мандрівниця, стала Одеса, де провела вона майже тиждень. В'їжджаючи до Південної Пальміри, О.П. Шишкіна перш за все звернула увагу на вигляд її передмістя: широка вулиця, по обидві сторони якої стояли низькі будинки. Одні, збудовані з місцевого каменю, нагадували залишки давніх споруд, інші ж навпаки були гарно потиньковані. Така картина трохи розчарувала мандрівницю, оскільки вона мріяла побачити надзвичайну красу та пишність міста. Втім по мірі просування до центру її настрої поліпшилися: «...скоро увидели мы и лучшие строения, и более живости по улицам, и наконец, остановившись, с полным восторгом насладились прохладным морским воздухом и очаровательною картиною древнего Понта...» [4].

Цікавим здається той факт, що на момент перебування в Одесі О.П. Шишкіної всі кращі готелі були зайняті приїжджими. Лише за доволі високу плату – 60 руб. асигнаціями за тиждень – їй вдалося знайти кімнати в третьому ярусі Петербурзького готелю.

Оглянувши місто, мандрівниця захоплено розповідає про його визначні місця. Вона милується пам'ятником герцогу Ришельє та вражаючими сходами, що вели від нього до самого моря, прекрасною архітектурою, уславленим міським бульваром тощо. Побувала вона й в палаці князя Воронцова. На її думку, будинок став справжньою прикрасою міста.

Також О.П. Шишкіна торкається початкової історії Одеси, яку веде від 1789 р., коли адмірал де Рибас узяв турецьку «крепосцу» Гаджи-бей. У становленні та розвитку міста письменниця підкреслює вагому роль видатних діячів скатерининської епохи – фельдмаршала Суворова, адмірала де Рибаса та генерала де Волана. Саме завдяки їхньому розуму та волі, пише мандрівниця, «...на уединенном берегу этом возникли торговля и промышленность, от которых дикие степи превращаются в богатые селения» [5].

Олімпіада Петрівна залишила цінні відомості про розвиток судноплавства. Так, з «Записок...» дізнаємося, що в місті існували три гавані. Всі іноземні судна повинні були пройти спеціальний карантин. З ними поводитися надзвичайно обережно, оскільки боялися епідемії.

У 1842 р. на березі утворили спеціальний насип. Завдяки більш зручному облаштуванню причалу істотно збільшився вантажообіг – за добу навантажувалось до 30 тисяч чвертей пшениці, і кораблі не стояли в очікуванні по декілька тижнів, як це було раніше. Якщо у 1796 р. Одеський порт нараховував 60 іноземних суден, то в 1803 р. – 348, а в 1839 р. сюди прибуло більше тисячі кораблів, при цьому товарів відпущено на 13 мільйонів сріблом. Все це, на думку О.П. Шишкіної, дозволяло сподіватися про щасливе та тривале процвітання Одеси.

З Одеси О.П. Шишкіна направилася до Миколаєва, який в цілому залишив у неї добрі враження. Зокрема мандрівницю вразила своїм багатством одна з місцевих церков, що носила назву купецької, оскільки про неї дбали переважно купці. Також їй сподобався

Спаський сад, заснований князем Г. Потьомкіним. В саду було джерело, яким користувалося багато мешканців, оскільки вода в місті була поганої якості.

Олімпіада Петрівна побувала в місцевій обсерваторії, гідрографічному депо, де познайомила з технікою виготовлення карт, та адміралтействі. Розмах робіт, які тут велися, свідчили про успіхи галузі суднобудування в Миколаєві: «Здесь все свое, для постройки и отделки кораблей, лес, железо, медь, пенька. Здесь делают и все инструменты, циркули, барометры, даже печатные станки, не уступающие Английским», – зазначає письменниця [6].

«Заметки...» висвітлюють різні аспекти міського життя. Наприклад, у Миколаєві працював телеграф, який мав сполучення з Очаковом. Важко дізнатися про розвиток освіти в місті, оскільки О.П. Шишкіна розповідає лише про існування училища для матроських доньок, яких навчали Закону Божому, читанню, письму та рукоділлю.

Стосовно дозвілля городян, то по неділях місцева еліта збиралася на обід у головного начальника Чорноморського флоту М.П. Лазарева, а ввечері прогулювалася бульваром. Майже в усіх приморських містах бульвар відігравав важливе значення, будучи місцем культурного відпочинку городян: тут грав оркестр, співав хор тощо.

Письменниця не оминула історії виникнення Миколаєва. Його будівництво вів за дорученням князя Потьомкіна крігс-комісар Фалеев, а датою заснування міста в «Записках...» вказується 1789 р. Фалеев був багатим купцем і зарекомендував себе як підприємлива, діяльна людина. За це він користувався довірою князя. Нині Миколаїв належить до числа кращих міст імперії – пише О.П. Шишкіна. Разом з тим вона нарікає, що місто багато в чому втрачає від надзвичайної ширини вулиць та одноповерхових будинків, які становили тут переважну більшість. Значних незручностей завдавала й спека, від якої важко було знайти порятуюнок [7].

Наступною зупинкою О.П. Шишкіної став Херсон. Місто викликало в мандрівниці суперечливі почуття. Його історія була неподільно пов'язана з іменем князя Г. Потьомкіна, втім діяльність «светлейшого» письменниця оцінює обережно. Прагнучи бути одноосібним засновником міста, Потьомкін на противагу пропозиції адмірала О.Н. Сенявіна обрав не зовсім вдале місце для його розташування. Всі труднощі «...знаменитый, но слишком тщеславный князь...надеялся...победить силою ума своего и воли» [8].

Успіхи в розвитку Херсона були дійсно швидкими. На верфі будувалися кораблі, до міста, що отримало від уряду привілеї та допомогу, прибула велика кількість промисловців. Утім, піднесення тривало недовго. У 1784 р. Херсон був спустошений чумою. Надалі йому стає все важче конкурувати з Одесою, яка мала кращі можливості для торгівельних операцій. Нарешті, у 1827 р. з Херсона до Миколаєва було переведено адміралтейство.

О.П. Шишкіній Херсон здається сумним містом. В ньому мало людей на вулицях, занедбані будинки. Про бідність населення свідчить велика кількість вітряків, оскільки жителі не мали коштів звести водяні млини – розмірковує письменниця.

І хоча в свій час держава всіляко заохочувала розвиток судноплавства та торгівлі в Херсоні, надаючи пільги всім російським підданам, активізувати діяльність мешканців не вдалося. В місті нараховувалося 89 купців, половина з яких були євреями. З них жодного першої гільдії і лише п'ять осіб другої. Загальна кількість населення складала близько 30 000 душ [9].

Надзвичайно спекотний клімат не сприяв вирощуванню хліба, набагато вигідніше було б розводити сади, доходить висновку Олімпіада Петрівна. До речі, мандрівниця надзвичайно цікавилася садівництвом: вона неодноразово зупиняється на описі місцевих дерев, надає характеристику їхніх плодів тощо.

Не могла обминути О.П. Шишкіна своєю увагою й місцеві пам'ятки. Зокрема, вона відвідала дуже красиву, з багатим убранням, церкву святої Катерини, яка була освячена у 1786 р. під час перебування в місті імператриці. Тут же мандрівниця згадує могилу князя Г. Потьомкіна, описує пам'ятник принцу Олександрю Виртемберзькому, могилу англійця Говарда тощо. Серед закладів освіти О.П. Шишкіна виділяє училище торгівельного

судноплавства, яке розміщувалося в невеликому будинку, проте мало власну бібліотеку та чудовий сад. Також вона оглянула канатний завод, що належав морському відомству.

Пообідавши в дружини місцевого губернатора, О.П. Шишкіна відправилась до Тавриди. До Криму їй вело бажання «...искать не молодости, которая невозвратно проходит, о чем и жалеть не должно..., но здоровья, с которым и в старости можно вполне наслаждаться жизнью!» [10].

У Криму О.П. Шишкіна об'їхала всю Південно-Західну частину півострова та Південний берег, зробила детальний опис побаченого, в тому числі немало етнографічних заміток. Особливу увагу приділила мандрівниця опису монастирів, церков, ризниць, християнських старожитностей. Таким чином, літературна обдарованість цієї жінки дозволила їй створити цікавий та цінний твір, який й понині не втратив свого яскравого колориту.

Якщо записки О.П. Шишкіної вирізняються своєю широкою інформативністю, то цього неможна сказати про деякі інші публікації. Наприклад, лише коротенький епізод, присвячений перебуванню в Одесі, міститься в спогадах С.В. Скалон, доньки відомого в XVIII ст. письменника та діяча В.В. Капніста. Софія Василівна відвідала Південь під час подорожі в 1819 р., однак спогади були написані нею пізніше – в 1859 р. В Одесі Скалон перебувала разом із своєю тіткою Д.О. Державіною. Як водиться зазвичай в подібних випадках, мандрівниця описує візити до різних цікавих осіб, в тому числі до генерал-губернатора графа О.Ф. Ланжерона. Вельможа був дуже уважним до гостей і забезпечив їм приємне перебування в місті [11].

Майже такі ж самі короткі відомості про місто, але в інший час (середина 70-х рр. XIX ст.), знаходимо в «Дневнике русской в Турции перед войной 1877 - 1878 гг.» письменниці Є.А. Рагозіної. Під час поїздки на Балкани мандрівниця вела щоденник. Спогади про Одесу в основному пов'язані з враженнями авторки від зустрічі з директором Російського товариства пароплавства і торгівлі адміралом Чихачовим. На думку Є. Рагозіної, це був видатний діяч та талановитий ініціатор в справі розвитку торговельних відносин Росії зі східними портами. Високу оцінку М.М. Чихачову давали іноземні комерсанти. Як пише мандрівниця: «...все отправители предпочитали грузить свои товары на наши пароходы, вследствие чего компании других государств не выдерживали конкуренции с нашим обществом» [12].

Є.А. Рагозіна не мала достатньо коштів на дорогу, а тому звернулася до М.М. Чихачова з проханням трохи здешевити їй проїзд до Хіуса. Чинюник не лише наказав видати мандрівниці безкоштовний квиток, а й забезпечив їй надійний супровід в якості одного із своїх підлеглих.

Спогади, пов'язані із поїздками по Криму, залишила княгиня Олена Сергіївна Горчакова (1824-1897) – поетеса, письменниця. У її творах присутні загальна інформація про півострів, спогади про лікування в Саках, опис основних православних помешкань і «короткі відомості, корисні для мандрівника», нариси стану міст і околиць, шляхи сполучення та етнографічні замітки [13].

Серед джерел особового походження важливе місце посідають свідчення чужинців, які подорожували Південною Україною. Іноземці звертали увагу на ті аспекти повсякденного життя, які для пересічних осіб не складали великого інтересу, вони більше за інших помічали культурні відмінності в щоденному побуті.

Важливу інформацію стосовно повсякденності греків Північного Приазов'я містить твір англійської письменниці Мері Голдернесс «Подорож з Риги до Криму: кілька слів про манери і звичаї колоністів Нової Росії», виданий у 1823 р. у Лондоні. При написанні свого твору авторка використовувала як власні спостереження, так і запозичення з творів інших мандрівників. В четвертому розділі своїх записок Голдернесс описала закони, яким підпорядковувалися грецькі переселенці, і, згідно яких, платили податки і виконували повинності.

На думку авторки, природа характеру греків була надзвичайно сутяжницькою: вони заздрили чужій власності і з азартом приєднувалися до можливості заробити. Жили греки

надзвичайно економно, Голдернесс часто доводилося бачити, як греки їли тільки цибулю або часник з хлібом, незважаючи на те, що працювали протягом всього дня. Письменниця підкреслювала, що грецьке населення особливо суворо дотримувалося церковних постів, з радістю відзначало всі свята, іноді навіть такі, які в російському календарі відзначені як невеликі [14].

Серед матеріалів особового походження, що були введені до наукового обігу дослідниками відносно недавно, на окрему увагу заслуговують спогади О.А. Делієвої, чие дитинство пройшло в Маріуполі на початку ХХ ст. В них містяться короткі, але цікаві відомості про життя та навчання маріупольських гімназистів. Наприклад, її брат Георгій, навчаючись на відмінно в чоловічій гімназії, був рекомендований до отримання престижної Гозадинівської стипендії. Крім стипендії він отримував обмундирування, щороку похвальні листи I ступеня та повне зібрання творів одного з російських класиків. Зі спогадів дізнаємося, що в 1917 р. Олександра Делієва пішла в перший клас Маріїнської гімназії. За побутом гімназистів суворо доглядали. До дому до Делієвих приїжджав класний наставник, який перевіряв чистоту та умови, в яких мешкали вихованці гімназії [15].

На думку дослідників, мемуари Олександри Агафонівни Делієвої є надзвичайно цінним джерелом з точки зору різних напрямків історичного пошуку: повсякденного буття, генеалогії, історії греків України [16].

Отже матеріали особового походження, а саме створені жінками подорожні нотатки та спогади, містять різноманітну та різнопланову інформацію, яка стосується багатьох аспектів життя Південної України означеного періоду. Вони характеризуються високою інформативністю та часто містять унікальні відомості. Жіночим творам притаманні характерні особливості, як-от зображення деталей повсякденного життя, фіксація зустрічей з цікавими особистостями, опис пам'яток архітектури та мистецтва тощо.

Жінки-мемуаристки були спостережливими і досить докладно фіксували те, що могло сховатися від ока авторів-чоловіків. Втім, досліджуючи такі записки, необхідно пам'ятати, що суб'єктивний чинник, притаманний у тій чи іншій мірі всякому історичному джерелу, в наративних джерелах посилюється в результаті прагнення автора/авторки не тільки відобразити те, що він/вона запам'ятав(ла), а й осмислити події минулого. Враховуючи актуальність і новизну даного напрямку досліджень є вкрай необхідним подальше введення до наукового обігу наративних матеріалів, написаних жінками, які зберігаються в архівосховищах України та їх комплексний аналіз та систематизація.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются материалы личного происхождения (путевые записки, воспоминания, дневники), созданные женщинами. Автор выясняет особенности этих произведений, их информативные возможности учитывая изучение истории Юга Украины XIX - начала XX в. Охарактеризованы информационный потенциал нарративных материалов, проанализированы их специфические черты учитывая гендерный аспект. Воспоминаниям, запискам, дневникам, чье авторство принадлежит женщинам, присущи детальное описание условий повседневной жизни, быта, интересных встреч, памятников архитектуры и искусства. Нарративные источники, созданные женщинами, содержат богатый, а в ряде случаев и уникальный материал, однако требуют критического анализа с применением широкого комплекса источниковедческих приемов и методов.

Ключевые слова: воспоминания, путевые записки, женщины, Южная Украина.

SUMMARY

The article deals with materials of personal origin (travel notes, memoirs, diaries) by women. The author finds out features of these works, their informative given the opportunity to study the history of the Southern Ukraine XIX - early XX century. Characterized the information potential of narrative materials, analyzed their specific features considering the gender dimension. Memories, notes, diaries, whose authorship belongs to women, characterized by a detailed description of the

conditions of daily life, life, interesting meetings, monuments of architecture and art. Narrative sources, created by women, contain rich, and in some cases, unique material, but require critical analysis using a wide range of source devices and methods.

Keywords: *memories, travel notes, women, Southern Ukraine.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шишкина О.П. // Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>.
2. Каушлієв Г. Краєзнавчі студії вітчизняних мандрівників в Криму (30-50-і рр. ХІХ ст.) // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 10.
3. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России, в 1845 году. Ч. 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.knigafund.ru/books/55067/read#page1>. – С. 13.
4. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России, в 1845 году. Ч. 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.myshop.ru/_files/product/pdf/126/1258330.pdf. – С. 3.
5. Там само. – С. 5.
6. Летопись Причерноморья. – 1999. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mycity.kherson.ua/journal/letopis1/puteshest.html>.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Скалон С.В. Воспоминания С.В. Скалон (урожденной Капнист) / С.В. Скалон. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.memoirs.ru/rarhtml/Skalon_IV91_6.htm.
12. Рагозина Е.А. Из дневника русской в Турции перед войной 1877-1878 гг. / Е.А. Рагозина. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.memoirs.ru/rarhtml/Ragoz_RS10_141.htm.
13. Непомнящий А.А. Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століть: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.08 / А.А. Непомнящий. – Сімферополь, 2001. – 706 с.
14. Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: джерелознавчий аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С.С. Арабаджи. – Донецьк, 2012. – 262 с.
15. Делиева А.А. 1848-1998 г. 150 лет из жизни семьи Делиевых. / А.А. Делиева // Джерела з історії Південної України. Том 9: Мемуари та щоденники. Частина 2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – С. 554.
16. Волониць В.С., Гедьо А.В. Делієва Олександра Агафонівна і її мемуари «1848-1998 р. 150 років з життя родини Делієвих» / В.С. Волониць, А.В. Гедьо // Джерела з історії Південної України. Том 9: Мемуари та щоденники. Частина 2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – С. 18.